

PROSTOR KAO DRUŠTVENA PRAKSA: GRADINE I HETEROTOPIJA

Igor KULENOVIĆ
Sveučilište u Zadru,
Odjel za turizam i komunikacijske znanosti
Zadar, Hrvatska

UDK: 903.4:725.96(497.5)“637/638“
DOI: <https://doi.org/10.21857/mjrl3uxlz9>
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 31. ožujka 2017.

U radu se problematiziraju koncepti prostora i arhitekture karakteristične za brončano i željezno doba na istočnoj jadranskoj obali i njezinu zaleđu. Prostor je određen teorijskim konceptom heterotopije, što znači da je prostor aktivni i konstitutivni element produciranja, kreiranja i pregovaranja društvenosti. Kompleks gradina Štrkovača i Kruglaš poslužio je kao studija slučaja gdje se nastojalo pokazati da je arhitektura društveni proizvod koji aktivno sudjeluje u konstituiranju subjektiviteta.

Ključne riječi: Gradina, heterotopija, trećeprstor, brončano i željezno doba, istočna jadranska obala, arhitektura, prostor.

UVOD

Problematika prostornosti gradina kao tema nije zastupljena u stručnoj literaturi. Gradine su uglavnom razmatrane u „zdravorazumskim“ terminima u skladu s paradigmatiskim okvirima. U tom je kontekstu potrebno definirati osnovne postavke i na neki način početi ispočetka. Prvi korak u razmatranju gradina kroz njihovu prostornost je sagledavanje gradina kao arhitekture. Iako ovakva postavka djeluje kao neproblematična i sama po sebi razumljiva, u praksi to nije slučaj. Termin gradina korišten u stručnoj literaturi možemo okarakterizirati kao generički pojam kojim su obuhvaćeni svi mogući sadržaji ovog fenomena. Međutim, gradine su, unatoč morfološkim, stilskim, arhitektonskim i drugim sličnostima, heterogen fenomen i sasvim sigurno utjelovljuju mnoštvo različitih iskustava mjesta, prostora, subjektiviteta itd. Promatranje gradina kao arhitekture znači, prije svega, razmatranje formalnih elemenata koji tvore njihovu arhitekturu, što nadalje čini osnovu za analizu modaliteta prostornosti koji su tim formalnim elementima utjelovljeni.

Struktura ovog rada reflektira i njegove ciljeve. Prvi je korak postaviti prostor kao društveni, a ne metafizički fenomen. To znači da su ljudi i prostor neodvojivi, u smislu da je prostor sama praksa ljudskog djelovanja i bivanja. Sljedeći je korak repozicioniranje rasprave o arhitekturi gradina kao fenomena kojim se

utjelovljuju društvene prakse, konfiguriraju identiteti i uspostavljaju odnosi s vlastitom društvenom realnošću.

PROBLEMATIKA PROSTORA, DRUŠTVENOSTI I MATERIJALNOSTI

Foucault¹ je jedan od temeljnih autora koji je pokušao postaviti prostor kao radikalno društveni fenomen, odnosno kao fenomen koji je u nerazdvojnomo odnosu s društvenošću ljudi, a ne kao entitet metafizičke prirode koji apsolutno stoji izvan ljudskog iskustva. Kao što će nešto kasnije reći Lefebvre: „(Društveni) prostor je (društveni) proizvod.“²

Foucault, na neki način, društvenost prostora postavlja negativno u odnosu na utopiju. Utopije su sklopovi koji u stvarnosti ne postoje i koji su u nekom općem odnosu spram društva na način da predstavljaju idealiziranu (utopijsku) ili u potpunosti suprotstavljenu (distopijsku) sliku društva. Heterotopije su, s druge strane, stvarna mjesta. One su ostvarene utopije, ali u kojima su svi odnosi koji se mogu pronaći u društvu predstavljeni, propitivani i izokrenuti. To je mjesto koje se nalazi izvan svih mjesta, a opet ima svoju stvarnu lokaciju. Heterotopije su mjesta koja su apsolutno „druga“ u odnosu na ono što reflektiraju i na ono na što se referiraju. Ako bi se zaustavili na ovakvoj karakterizaciji heterotopijskih prostora, moglo bi se tvrditi da Foucault u osnovi postavlja binaran odnos apsolutnih prostora: jedan dominantni prostor na razini cijelog društva i niza protuprostora koji mu se suprotstavljaju, poput hermitskih zajednica, anarhističkog skvota ili sveučilišta.³

Međutim, promišljanje heterotopije ne zaustavlja se na binarnim odnosima, što je jasno iz metafore ogledala kojom Foucault nastoji predočiti prirodu heterotopije. Ogledalo je naime predmet koji omogućava iskustvo oba prostora, utopijskog kao nestvarnog i nelociranog i heterotopijskog kao stvarnog i lociranog. Kada se gledamo u ogledalu, mi sebe vidimo na mjestu na kojem zapravo nismo, što je tipična karakteristika utopije – prostor bez stvarnog mjesta. Istovremeno, ogledalo je stvaran predmet i ima povratni efekt na mjesto na kojem se nalazimo. Naime, budući da se vidimo u ogledalu, na neki se način izmještamo iz prostora u kojem se nalazimo u nestvarni prostor

¹ Michel FOUCAULT, Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias, u: *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*, ur. Neil Leach, NYC, 1997., 330 – 336.

² U engleskom prijevodu citat glasi: *(Social) space is a (social) product*, Henri LEFEBVRE, *The production of space*, Malden, MA, 1991., 26.

³ M. FOUCAULT, Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias, 332.

ogledala. Međutim, naš nas odraz gleda nazad i to stvara situaciju u kojoj se okrećemo samima sebi i počinjemo propitivati vlastiti položaj, odnosno pitati se gdje se to nalazimo. Na taj se način mi vraćamo u stvarni prostor ispred ogledala. Ogledalo dakle funkcionira kao heterotopija u smislu da je ono što se odražava u ogledalu doista i stvarno. Međutim, odraz u ogledalu u potpunosti je i nestvaran jer realnost koja se odražava u ogledalu mora proći virtualnu točku koja se nalazi negdje u ogledalu.⁴

Kao što pojašnjavaju Prodanović i Krstić, heterotopijski prostor ima karakteristiku da djeluje dvojako. Na jednoj razini heterotopija ima utopijske karakteristike u smislu da reprezentira idealiziranu realnost. Međutim, materijalnost ogledala, odnosno materijalnost virtualne i idealizirane slike samoga sebe, omogućava i moment rudimentarne refleksije, osnovnog promišljanja sebe u odnosu na vlastiti odraz.⁵

Heterotopija, dakle, obuhvaća dva aspekta. Prvi aspekt odnosi se na to da heterotopija funkcionira kao utopija: ljudi materijalnost vlastitog svijeta doživljavaju kao nešto što je dato i što je oduvijek bilo tu. Međutim, budući da je heterotopija definirana i uvjetovana prije svega praksom refleksije (kao propitivanja), a ne pasivnim primanjem unaprijed definiranih sadržaja, ona uključuje i aktivni odnos pozicioniranja u odnosu na zatečene materijalne okolnosti.

Ovakvom konceptu prostora možemo pridružiti i koncept trećeprorstora. Poput heterotopija, trećeprorstor je koncept koji prostor promatra kao aktivni konstitutivni element, a ne beživotnu podlogu na kojoj se odvija život. Trećeprorstor se može definirati kao kritička svijest o prostoru koja se ozbiljuje praksom (a ne u diskursu). Kroz taj proces stvara se mjesto i uspostavlja odnos s društvom kao proces stvaranja subjektiviteta.⁶ Trećeprorstor i heterotopije impliciraju i političku prirodu prostora. Življeni prostor ima brojne kontradiktorne karakteristike. On može služiti kao sredstvo podčinjavanja, ali i oslobađanja, prostor koji se može spoznati, ali i ostati izvan društvenog iskustva. Trećeprorstor je prostor radikalne otvorenosti, otpora i borbe, mjesto gdje se susreću različite društvene silnice. Konačno, trećeprorstor predstavlja i svojevrsnu

⁴ M. FOUCAULT, *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*, 332.

⁵ Srđan PRODANOVIĆ, Predrag KRSTIĆ, *Javni prostor i slobodno delanje: Fuko vs. Lefevr*, *Sociologija*, Vol. LIV, No 3, Beograd, 2012., 423 – 436.

⁶ Edward SOJA, *Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination*, u: *Human Geography Today*, ur. Doreen Massey, John Allen, Philip Sarre, Cambridge, 1999., 260 – 278.; Edward SWENSON, *Moche Ceremonial Architecture as Thirdspace: The Politics of Place – Making in the Ancient Andes*, *Journal of Social Archaeology*, Volume 12, Issue 1, 2012., 3 – 28.

granicu gdje veze mogu popucati, ali i nastati nove.⁷ Na takvim mjestima kulturne kategorije mjesta, vremena i identiteta dolaze u prvi plan, to su mjesta na kojima se posebnim prostornim iskustvom generiraju nova i moguće suprotstavljena poimanja društva, kreiraju nova sjećanja i stvaraju novi pogledi. Naposljetku, to su mjesta gdje se uspostavljaju i osporavaju identiteti i društvene pozicije.⁸

Primjene koncepta heterotopije u arheologiji su raznoliki. Obuhvaćaju različite kontekste, vremenska razdoblja i aspekte na koje se koncentriraju. U društvenim znanostima postoji velika raznolikost pri razumijevanju ovog koncepta⁹ i arheologija nije izuzetak. Jedan od uobičajenih načina promatranja heterotopije je marginalnost i devijantnost u odnosu na prihvaćene društvene norme. Primjerice, Smith kroz koncept heterotopije opisuje odnos između marginalnih i hegemonijskih prostora u kontekstu ranog kršćanstva u Rimu.¹⁰

Samuels heterotopiju shvaća kao stvarne prostore koji u sebi suprotstavljaju različite prostorne, društvene i temporalne aspekte i na takav način oni postaju sklopovi koji omogućuju uspostavljanje i promjenu društvenog poretka. Autor raspravlja o krajoliku seoskih imanja u fašističkoj Italiji gdje su vlasti posebnim rješenjima na razini čitavog krajolika nastojale uspostaviti novi sustav vrijednosti stvarajući materijalni okvir za konstituiranje novog subjektiviteta stanovnika Sicilije.¹¹

Na sličan način problematiku prostora promatra i Swenson. Opisujući religijsko-ceremonijalne prostore Mosche kulture u Peruu, autor naglašava konstitutivnu ulogu prostora u uspostavljanju i pregovaranju subjektiviteta i društvenih odnosa. Arhitektura i prostor koji ona tvori nije naprosto nekakva opna ili neaktivna podloga na kojoj se odvija ritual. Upravo suprotno, prostor sam po sebi ostvaruje utjecaj ili afekt na ljude, koji ga povratno mobiliziraju na načine koje nije moguće predvidjeti „izvornom“ namjerom graditeljskog kompleksa.¹²

⁷ E. SOJA, *Thirdspace*, 276.

⁸ KEVIN HETHERINGTON, *The Badlands of Modernity: Heterotopia and Social Ordering*, London, 1997.

⁹ PETER JOHNSON, *The Geographies of Heterotopia*, *Geography Compass*, 7/11, 2013., 790 – 803.

¹⁰ ERIC C. SMITH, *Foucault's Heterotopia in Christian Catacombs: Constructing Spaces and Symbols in Ancient Rome*, New York, 2014., 3.

¹¹ JOSHUA SAMUELS, *Of Other Spaces: Archaeology, Landscape and Heterotopia in Fascist Sicily*, *Archaeologies: Journal of the World Archaeology Congress*, 6 (1), 2010., 62 – 81.

¹² E. SWENSON, *Moche Ceremonial Architecture as Thirdspace*, 3 – 28; *Archaeological Approaches to Sacred Landscapes and Rituals of Place making*, u: *The Changing World Religion Map, Sacred Places, Identities, Practices and Politics*, ur. Stanley D. Brunn, New York, 2015., 477 – 502.

RITUALNE PRAKSE, RITUALNI PROSTORI I PROSTORNOST RITUALA

Rituali i ritualne prakse važan su element političkog života u predindustrijskim društvima temeljenima na srodstvu. Upravo je to medij u kojem se kroz dugotrajne repetitivne prakse uspostavljaju, održavaju, ali i mijenjaju sustavi vrijednosti. U društvima koja nemaju kodificirane zakone rituali su zapravo jedini način da se uspostavi kakav-takav kontinuitet sustava.¹³

Međutim, ritualna i religijska praksa je nešto što je neodvojivo od svakodnevice i nemoguće ju je odijeliti od uobičajenih tokova života. Društvo ne funkcionira kao niz odvojenih sistemskih komponenti od kojih svaka funkcionira zasebno. Život na razini svakodnevice informiran je kulturnim predodžbama o tome kako svijet funkcionira i kako je primjereno postupati u pojedinoj situaciji. Zbog toga ima malo smisla govoriti o nekakvim razdvojenim religijskim i svjetovnim sferama.¹⁴

No, u predindustrijskim društvima temeljenim na srodstvu postoje prostori koji svojom arhitektonikom, atmosferom i teatralnošću nadilaze ono što bi mogli odrediti kao svakodnevno. Riječ je o prostorima izrazite ekspresivnosti i emotivnosti koji su osmišljeni da stvaraju poseban efekt na one koji se u tom prostoru nalaze. Razrađena estetika i teatralnost ritualnih prostora postaje snažnim instrumentom stvaranja mjesta, komunikacije, pa i transformacije.¹⁵

U predindustrijskim društvima temeljenim na srodstvu liminalnost je važan faktor. Liminalna stanja upravo su ona kroz koja se definiraju pojedini statusi u društvu. Liminalnost u takvim društvima nije pitanje marginalnosti, već pitanje ritualne dezintegracije i integracije. Naime, upravo se kroz stanja liminalnog reguliraju društvene pozicije.¹⁶ Prostor u takvim procesima igra ključnu ulogu. Naime, prostor nije samo okvir u kojemu se odvija djelovanje, već je prostor sama praksa tog djelovanja. Prostornost je integralni dio ljudskog iskustva na način da je svako djelovanje utjelovljeno, a ne samo upisano na prostor. Da parafraziramo Lefebvra, proizvodnja prostora je proizvodnja društvenih odnosa.¹⁷

¹³ Christopher TILLEY, *Ideology and the Legitimation of Power in the Middle Neolithic of Southern Sweden*, u: *Ideology, Power and Prehistory*, ur. Daniel Miller, Christopher Tilley, Cambridge, 1984., 111 – 147.

¹⁴ Joanna BRÜCK, „Ritual and Rationality: Some Problems of Interpretation in European Archaeology”, *European Journal of Archaeology*, 2 (3), 1999., 313 – 344.

¹⁵ E. SWENSON, *Moche Ceremonial Architecture as Thirdspace*, 3 – 28.

¹⁶ Victor TURNER, *The Ritual Process: Structure and Antistructure*, Ithaca, NY, 1977., 95 – 96.

¹⁷ H. LEFEBVRE, *The production of space*, 26.

Religijsko-ceremonijalni kompleksi su sklopovi koji svojom samom materijalnošću predstavljaju primjereni okvir za definiranje pozitivnih vrijednosti u društvu. Dakle, nekakve aktivnosti u tom će se prostoru odvijati na točno određen način zadan tim prostorom, a ne na nekakve druge načine. Time se uspostavlja društveni poredak, i to na razini same materijalne prakse društvenosti ili habitusa. Drugim riječima, postavlja se okvir za djelovanje otjelovljen u samom prostoru i kao takav on se uzima zdravo za gotovo i ne propituje se.¹⁸

Međutim, religijsko-ceremonijalni prostori su mjesta visokog emotivnog naboja, mjesta na kojima se razrješavaju ritualno „opasne“ situacije po društvo (primjerice razni rituali prijelaza koji moraju biti ritualno „obrađeni“). Ljudi se u tim okolnostima rekonfiguriraju tjelesno i mentalno na načine koji u potencijalu mogu promijeniti svakodnevna poimanja prostora i ideologiziranih mjesta. Ovakvi prostori u sebi spajaju zamišljeno i stvarno, prošlost i budućnost, osobnu intimnost i eksplicitno društveno.¹⁹ Religijsko-ceremonijalni prostori, kao potencijalno liminalna mjesta preobrazbe, neizvjesnosti i izrazite emotivnosti, su heterotopije po definiciji. Na takvim mjestima, unutar oprostorenog polja ceremonijalne koreografije, društveni poredak se reificira, krivo predstavlja, pa i mijenja.²⁰

GRADINE I ARHEOLOŠKE INTERPRETACIJE

U domaćoj stručnoj literaturi gradine su opisivane i interpretirane gotovo isključivo u okviru kulturno-povijesne paradigme.²¹ Stoga je potrebno reći nekoliko riječi o ovakvom načinu promišljanja prošlosti, materijalne kulture i u konačnici, samih gradina. Kulturno-povijesna arheologija je u osnovi arheologija identiteta. To dakako ne znači da je predmet proučavanja ove paradigme identitet, već je etničnost postavljena u herderovskoj maniri kao sama bit ljudskog postojanja. U skladu s načelima ove paradigme ljudi ne

¹⁸ Pierre BOURDIEU, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, 1977.

¹⁹ E. SOJA, *Thirdspace*; E. SWENSON, *Moche Ceremonial Architecture as Thirdspace*, 3 – 28.

²⁰ Catherine BELL, *Ritual Theory, Ritual Practice*, Oxford, 2009., 182 – 196.

²¹ Šime BATOVIĆ, *Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju, Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 1983., 271 – 373; Š. BATOVIĆ, *Liburnska grupa, Praistorija Jugoslavenskih zemalja, V, Željezno doba*, Sarajevo, 1987., 339 – 390; Š. BATOVIĆ, *Borivoje ČOVIĆ, Zaključna razmatranja, Praistorija Jugoslavenskih zemalja, IV, Bronzano doba*, Sarajevo, 1983., 807 – 829; Mate SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, 2003.; Vedrana GLAVAŠ, *Analize vidljivosti u rapovijesnom krajoliku Velebita, Archaeologica Adriatica*, Vol. 8, No. 1, 2015., 1 – 26.

postoje ni na koji drugi način nego da posjeduju i izražavaju vlastiti identitet. Identitet je na taj način izjednačen s etnicitetom koji je pak shvaćen kao esencijalan, nedjeljiv i nepromjenjiv.²²

Takve esencijalizirane identitetske cjeline ili preciznije, arheološke kulture egzistiraju u dvije dimenzije. One su skup karakteristika materijalne kulture distribuirane u prostoru i vremenu. Prostor kao kulturno-povijesna dimenzija arheološke kulture nema interpretacijski karakter. On čak ne predstavlja ni podlogu na kojoj se događa ili iz koje proizlazi kulturna promjena, već je shvaćen kao jedan izrazito apstraktan pojam lišen svake materijalnosti. Takav prostor može se opisati kao ambijent koji ni na koji način nije u vezi s kulturnom promjenom. Naime, uvjet postojanja ljudi, prema ovoj paradigmi, je apsolutno i isključivo esencijalizirani identitet i ništa drugo. Prostor je ovdje tek nematerijalna apstraktna ravan na kojoj se nalazi ono što jedino istinski postoji: esencijalizirana identitetska cjelina definirana kao arheološka kultura.

Svi metodološki i interpretacijski postupci kao sastavni elementi ove paradigme apsolutno su uvjetovani ovim postavkama. Budući da je esencijalizirani identitet sama osnova ljudskog postojanja, nije potrebno uspostavljati bilo kakve druge odnose kauzaliteta ili uzročno-posljedičnih veza. Dakle, problematika kulturne promjene svedena je na samo postojanje identitetskih cjelina. Stoga je osnovni postupak opisati elemente kulture koji sačinjavaju tu istu kulturu ili identitetsku cjelinu.²³

Gradine su dominantno promatrane kroz kulturno-povijesnu paradigmu u skladu s kojom se opisuju s obzirom na svoje prirodno okruženje, tipologiju, prostorni raspored itd. Međutim, sve kategorizacije zaustavljaju se na deskripciji jer je time naprosto postignut unaprijed postavljeni cilj: opisivanje elemenata koji sačinjavaju esencijaliziranu identitetsku cjelinu.

Arheologija je inherentno prostorna disciplina jer se temelji na pozicioniranju u prostoru, bilo da je riječ o stratigrafskim odnosima ili lokalitetima na nekom području.²⁴ U skladu s takvim poimanjem prostora, procesualna arheologija sasvim drugačije razumijeva svoju svrhu od kulturno-povijesne. Procesualna arheologija postavljena je kao znanost čiji je cilj na osnovi objektivnih pokazatelja detektirati i analizirati procese koji su se dogodili u prošlosti. Materijalna kultura prestaje biti odraz identiteta i postaje refleksija sistemskih odnosa. Arheologija postavljena na ovakav način nastoji detektirati i analizirati procese

²² Julian THOMAS, *Archaeology and Modernity*, London, 2004., 106 – 108.

²³ Bruce G. TRIGGER, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge, 1989., 163 – 167.

²⁴ Ema BLAKE, Space, Spatiality and Archaeology, u: *A Companion to Social Archaeology*, ur. Lynn Meskell, Robert W. Preucel, Oxford, 2004., 230.

koji uvjetuju prilagodbu društvenih zajednica vanjskim utjecajima i sistemskim datostima kao što su okoliš, upotreba resursa, populacijski pritisak itd.²⁵ Prostor, u kontekstu ovakvih promišljanja, predstavlja tek podlogu na kojoj se odvija ljudsko djelovanje i nije konstitutivni element društvenosti.²⁶

Nadalje, iz ovoga proizlazi i jedan jasan stav o ljudskoj prirodi gdje se ponašanje ljudi opisuje i karakterizira kroz tri pojma: racionalnost, planiranje ili predumišljaj i individualizam. Ljudi su bića koja su u mogućnosti analizirati neko djelovanje prije nego što to djelovanje provedu u praksi. Ljudi će se, u tom smislu, ponašati racionalno što znači da će eksploatirati prirodne resurse na najefikasniji način da bi osigurali vlastito preživljavanje. Sljedeća implikacija ovakvog opisivanja ljudske prirode je da ljudi, osim što eksploatiraju resurse na najefikasniji mogući način, po prirodi akumuliraju viškove da bi se zaštitili od bilo kakvih nepredviđenih situacija.²⁷

Odnos čovjeka i prirode je racionalan i usmjeren je na postizanje što pozitivnijih efekata koji će osigurati preživljavanje vrste. Međutim, ovakvo ekonomističko ponašanje usmjereno je prvenstveno na održanje individue. Drugim riječima, osnovna jedinica društva je pojedinac koji svoje djelovanje kroz zadane okvire racionalnosti i ekonomičnosti usmjerava isključivo na sebe. Društvo se sastoji od pojedinaca koji samo koegzistiraju i surađuju s ciljem osiguravanja vlastitog preživljavanja.²⁸

Ovakve postavke dobivaju svoj izraz i u problematiziranju prostora. Prostorni podatci prestaju biti samo deskripcija i postaju analitičko sredstvo, odnosno varijabla koja je mjerljiva i na osnovi koje se mogu donositi statistički provjereni zaključci. Odnos čovjeka i prostora definiran je kao racionalan odnos u kojem se čovjek strateški postavlja u odnosu na resurse i eksploatira ih na najefikasniji način. Ljudsko ponašanje je, u tom smislu, predvidljivo i zadatak arheologije je da postavi prediktivne modele i definira univerzalne obrasce koji će vrijediti na svakom prostoru i u svakom vremenu.²⁹ U ovom kontekstu možemo sagledati i rad Chapmana i kolega na gradinama. Gradine u njihovu radu postaju mjera, i to mjera koja reprezentira razinu društvene

²⁵ Lewis R. BINFORD, Archaeology as Anthropology, *American Antiquity*, Vol. 28, No. 2, 1962., 217 – 225; Archaeological Systematics and the Study of Culture Process, *American Antiquity*, Vol. 31, No. 2, 1965., 203 – 210; B. G. TRIGGER, *A History of Archaeological Thought*.

²⁶ Bruno DAVID, Julian THOMAS, Landscape Archaeology: Introduction, u: *Handbook of Landscape Archaeology*, ur. Bruno David, Julian Thomas, Walnut Creek, 2008., 27 – 43.

²⁷ Maria RELAKI, Despina CATAPOTI, An Archaeology of Landownership: Introducing the Debate, u: *An Archaeology of Landownership*, ur. Maria Relaki, Despina Catapoti, New York, 2013., 3 – 7.

²⁸ M. RELAKI, D. CATAPOTI, An Archaeology of Landownership, 3 – 7.

²⁹ E. BLAKE, Space, Spatiality and Archaeology, 232.

organiziranosti ili društvene kompleksnosti.³⁰ U tom smislu sama materijalnost gradina nije važna. Ona je naime samo posrednik koji reprezentira nekakvu apstraktnu mjeru količine rada i organizacijskih sposobnosti društva, a koje je jednako tako definirano na nekakvoj apstraktnoj razvojnoj i ahistoričkoj skali kompleksnosti društava.

KARAKTERISTIKE ARHEOLOŠKIH IZVORA BRONČANOG I ŽELJEZNOG DOBA

Gradine su svakako najupečatljiviji spomenici iz razdoblja kasnije prapovijesti na ovom području. Sam termin gradina je vernakularnog porijekla, i po svemu sudeći, upotrebljavan je za označavanje arhitekture smještene na visinskim položajima, neovisno o razdoblju. U ovom članku koncentrirat ću se na specifični krajobrazni i arhitektonski izraz karakterističan za razdoblja brončanog i željeznog doba – gradine. Slaba istraženost, s kojom je posljedično povezano i nepoznavanje temeljnih tipološko-kronoloških karakteristika keramičkih nalaza iz razdoblja mlađe prapovijesti, onemogućava precizno datiranje pojedinih gradinskih lokaliteta. Stoga, ono ostaje problematično, nedefinirano i okvirno.

Gradine predstavljaju prvu monumentalnu gradnju u krškom dijelu Hrvatske. Obično su smještene na istaknutim visinskim položajima, što je svakako jedan od razloga njihove dominantne interpretacije u pseudo-militarističkim terminima.³¹ Unatoč tomu što je sva monumentalna gradnja iz razdoblja mlađe prapovijesti obuhvaćena jednim terminom generičkog karaktera, varijabilnost ovih građevina je visoka. Varijabilnost se očituje kroz nekoliko osnovnih elemenata: u tehnikama gradnje, formalnim elementima te u kombiniranju tri različita osnovna formalna elementa. Riječ je o bedemima, terasama i kamenim gomilama.³²

³⁰ John CHAPMAN, Robert SHIEL, Šime BATOVIĆ, *The Changing Face of Dalmatia: Archaeological and Ecological Investigations in a Mediterranean Landscape*, London, 1996.

³¹ Rasprava i opisivanje gradina ograničeni su na relativno uzak i povezan niz pojmova, usmjerenja i interpretacija, počevši od termina kojima se opisuju pojedini arhitektonski elementi gradina (primjerice bedem) preko tipova gradina (promatračnica, zbjeg itd.) do nekritičkih tvrdnji o strateškom položaju itd. Vidi: Josip KOROŠEC, Pojam Gradina, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2, D–Ini, 1962., 443 – 444; Borivoje ČOVIĆ, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 20, Sarajevo, 1965., 17 – 145; Š. BATOVIĆ, Liburnska grupa, 339 – 390; Š. BATOVIĆ, Ostaci nastambi željeznog doba na našem primorju, *Arheološki radovi i rasprave*, 10, Zagreb, 1987., 93 – 121; M. SUIĆ, *Antički grad*, 107 – 115; za raspravu o strateškom položaju vidi: V. GLAVAŠ, Analize vidljivosti u prapovijesnom krajoliku.

³² Neda OCELIĆ, Jasna JURKOVIĆ, Natalija MIKLAVČIĆ, Iva PERKOVIĆ, Suzana PUHAR, Gradina – detecting variability and diversity, *AARGnews*, 48, 2014., 35 – 43.

Unatoč tomu što su gradine monumentalna gradnja, Chapman i kolege utvrdili su da je za njihovu izgradnju bilo potrebno uložiti relativno malo vremena i rad relativno malog broja ljudi. Na osnovi toga autori zaključuju da organizacijska razina koja bi bila potrebna za izvedbu ovakvih projekata nije bila posebno visoka. Izgradnja je mogla biti izvedena u organizaciji manjih rodovskih zajednica, relativno jednostavne društvene kompleksnosti.³³ Rječnikom evolucionističkih tipologija razine kompleksnosti društava, riječ je o rangiranim društvima s neinstitucionaliziranim statusnim pozicijama.³⁴

Druga vrsta lokaliteta, istovremena s gradinama, a koja svojom zastupljenošću nadilazi gradine, su površinske distribucije keramičkih nalaza. Ovu uglavnom zanemarenu kategoriju lokaliteta³⁵ teško je interpretirati jer u osnovi predstavlja nalaze raspršene po nekoj površini. Lokaliteti ovakvog tipa rijetko su iskopavani i na njima nisu utvrđeni ostatci struktura (poput ostataka stambenih objekata ili jama), a koji bi upućivali na solidnije gradnje na tim mjestima.³⁶ Distribucija ovakvih lokaliteta u krajoliku je nejasna. Istraživanja provedena u okviru projekta NDP pokazala su da je njihova distribucija i koncentracija različita u prostoru. Interpretirani su prema hijerarhijskom modelu s obzirom na intenzitet površinskih nalaza, gdje visoke koncentracije predstavljaju farme, a niske mjesta povremenog boravka. Ovaj tip lokaliteta dominantno je datiran u brončano doba.³⁷ Sama datacija ovih površinskih distribucija ulomaka keramičkih posuda problematična je s obzirom na naše trenutno poznavanje tipološko-kronoloških karakteristika i trendova u mlađoj prapovijesti.³⁸ Bintliff kronološku i prostornu interpretaciju površinskih nalaza kritizira s pozicije problematike uzorkovanja, analize i interpretacije podataka.³⁹ Na ovom mjestu možemo istaknuti i problematiku interpretacije prapovijesnog krajolika u

³³ J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, *The Changing Face of Dalmatia*, 169 – 175.

³⁴ Morton H. FRIED, *The Evolution of Political Society: An Essay in Political Economy*, New York, 1967.

³⁵ Vidjeti: Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, Ne samo gradine, *Histria Antiqua*, Vol. 20, No. 20, 2011., 63 – 76.

³⁶ Primjerice, lokaliteti u okolici zaseoka Čorluk koji su istraženi prilikom zaštitnih iskopavanja u sklopu izgradnje III. dijela plinovodnog sustava Like i Dalmacije: Sime VRKIĆ, Domagoj MAURIN, Prilog arheološkoj topografiji sela Zelengrad u Bukovici, *Asseria*, 11, Zadar, 2013., 67 – 73.

³⁷ J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, The Changing Face of Dalmatia, Settlement Patterns and Land Use in Neothermal Dalmatia, Yugoslavia: 1983-1984 Seasons, *Journal of Field Archaeology*, Vol. 14, No. 2, 1987., 137 – 138; John CHAPMAN, Robert SHIEL, Social Change and Land Use in Prehistoric Dalmatia, *Proceedings of the Prehistoric Society*, Vol. 59, 1993., 78 – 82.

³⁸ Vidi primjerice: Morana VUKOVIĆ, Razmatranja o liburnskoj keramici iz sonde 63 s Beretinove gradine kod Radovina, *Diadora*, Vol. 28 No. 28, Zadar, 2015., 21 – 52.

³⁹ John BINTLIFF, The concepts of 'site' and 'offsite' archaeology in surface artefact survey, u: *Non-destructive techniques applied to Landscape Archaeology, The Archaeology of Mediterranean Landscapes* 4, ur, Marinella Pasquinnucci, Frédéric Trément, Oxford, 2000., 207.

projektu NDP na epistemološkoj razini. Naime, distribucije površinskih nalaza su kategorizirane i interpretirane s obzirom na mjeru intenziteta i koncentracije što čini osnovu za njihovu hijerarhiziranu i funkcionalističku interpretaciju oblika naseljavanja. Tim postupkom prapovijesni krajolik je interpretiran i kategoriziran kao niz jasno razlučivih funkcionalnih jedinica. Na taj način je modernistički svjetonazor racionalnosti i efikasnosti preslikan direktno na prapovijesni krajolik.⁴⁰ Unatoč iznesenim problemima, evidentno je da se naseljavanje prostora u razdobljima brončanog i željeznog doba očituje i u površinskim distribucijama ulomaka keramičkih posuda, različitog intenziteta, a koje je teško svrstati u jasnije interpretacijske kategorije.

Sljedeća kategorija lokaliteta koji sačinjavaju prapovijesni krajolik, a koje je potrebno navesti, su kamene gomile. Ovakve strukture u nekim su slučajevima kombinirane s drugim elementima gradinske arhitekture. Nadalje, u nekim slučajevima upravo one čine zasebne krajobrazne sklopove, a najčešće su distribuirane u krajoliku po, za sada, nejasnom obrascu.

STUDIJA SLUČAJA: KOMPLEKS GRADINA ŠTRKOVAČA I KRUGLAŠ

Kompleks gradina Štrkovača i Kruglaš smješten je na krškim brežuljcima iznad polja Bićine uz naselje Polača udaljeno oko 10 km sjeverno od Biograda (Karta 1). Riječ je o tipičnom krajoliku Ravnih Kotara u kojem se izmjenjuju sinklinale krških grebena i antiklinale krških polja.⁴¹ Krško polje Bićine je sa sjeverne i južne strane omeđeno krškim grebenima i brežuljcima. S južne strane polja to su Vinculja, Velika i Mala Muvača, Veliki i Mali Ružić te Velika Čelinka. Sa sjeverne strane polje omeđuju Čosina gradina, Peljeguša, Oštruljica, Kruglaš i Štrkovača. Neki od navedenih brežuljaka poznati su u stručnoj literaturi kao gradinski lokaliteti koji se datiraju u vrijeme eneolitika, brončanog i željeznog doba.⁴²

⁴⁰ Joanna BRÜCK, Melissa GOODMAN, Introduction: Themes for a Critical Archaeology of Prehistoric Settlement, u: *Making Places in the Prehistoric World*, ur. Joanna Brück, Melissa Goodman, London, 1999., 1 – 19; Joanna BRÜCK, What's in a settlement? Domestic practice and residential mobility in Early Bronze Age southern England, u: *Making Places in the Prehistoric World*, ur. Brück, J., Goodman, M., London, 1999., 52 – 75.

⁴¹ Damir MAGAŠ, *Županija zadrarsko-kninska*, Zadar, 1996.

⁴² Šime BATOVIĆ, Novija istraživanja prapovijesti u biogradskom kraju, *Biogradski zbornik*, 1, Zadar, 1990., 85 – 195; Š. BATOVIĆ, Benkovački kraj u prapovijesti, *U osvit povijesti, Zbornik odabranih radova, Opera selecta*, II, Zadar, 2004., 677 – 849; J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, *The Changing Face of Dalmatia*.

Kompleks sačinjavaju tri strukturne cjeline: gradine Štrkovača i Kruglaš i cesta datirana u razdoblje brončanog i željeznog doba prema tipološko-kronološkoj analizi osobina ulomaka keramičkih posuda.

Gradina na Štrkovači (Sl. 1, Sl. 3)⁴³ smještena je na brežuljku stožastog oblika. Na padini brežuljka, s njegove južne strane okrenute prema polju Bićine, izgrađena je terasa nepravilnog polukružnog oblika. Na vrhu brežuljka nalazi se umjetno zaravnjeni prostor. Na samom vrhu smještena je velika kamena gomila. Gomila naglašava savršeni stožasti oblik brežuljka, čineći sebe novim vrhom prirodnog brežuljka. Ovaj efekt dodatno je naglašen izgradnjom zaravnjene površine koja okružuje gomilu. Konačno, terasa polukružnog oblika kompozicijski stvara efekt stupnjevanog kretanja od dna prema vrhu.

Gradina na Kruglašu (Sl. 1, Sl. 3) smještena je na brežuljku krnjeg stožastog oblika s koso odsječnim vrhom. Koso odsječeni vrh usmjeren je prema jugu, odnosno prema polju Bićine. Kompleks se sastoji od više struktura: izgrađenog puta, mjestimično uklesanog u matičnu stijenu koji vodi do terase nepravilnog polukružnog oblika. Na vrhu brežuljka nalazi se manja platforma (koju Chapman i kolege interpretiraju kao artificijelnu strukturu).⁴⁴ Slična struktura nalazi se 20-ak metara južnije. Arhitektonska kompozicija na Kruglašu nešto je kompleksnija od Štrkovače. Izgrađeni put vodi do terase. Terasa, kao velika zaravnjena površina, postaje novi kompozicijski akcent suprotstavljen kosini i prirodnoj morfologiji samog brežuljka. Ova struktura nije neutralna u odnosu na sam brežuljak jer se pruža uz rubove padine koso odsječnog vrha. Ovakvo arhitektonsko rješenje usmjerava kretanje po bočnim stranama koso odsječene padine. Dakle, terasa nije naprosto perimetralna u smislu da okružuje brežuljak, već ona tvori visinsku razliku gdje se izgrađenom strukturom savladava uspon prema bočnim stranama brežuljka. Kompozicija kulminira manjom platformom koja se nalazi na vrhu brežuljka.

Posljednja struktura koja sačinjava ovaj kompleks je cesta (Sl. 2). Ovaj objekt smješten je na samoj kontaktnoj zoni između polja i padine koja se lagano izdiže iznad polja (Sl. 3). Cesta je istražena u duljini od oko 20 m, a široka je oko 2,5 m. Objekt je ukopan oko 20 cm, a potom zapunjen tamponom koji se sastoji od kamena prosječne veličine od oko 20 cm u promjeru i zemlje. Orijehtacija objekta je okvirno sjever – jug, odnosno objekt se pruža od polja prema grebenu na kojemu su smještene gradine Štrkovača i Kruglaš

⁴³ J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, *The Changing Face of Dalmatia*, Fig 106., 137 – 138.

⁴⁴ J. CHAPMAN, R. SHIEL, Š. BATOVIĆ, *The Changing Face of Dalmatia*, Fig 108., 138 – 140.

(Sl. 4).⁴⁵ Poseban problem predstavlja trasa ove strukture. Slika 4 prikazuje rekonstrukciju idealnog smjera ceste prikazanu kroz azimut istraženog segmenta ceste, pod pretpostavkom da je smjer trase ceste pravocrtan. Ova rekonstrukcija upućuje da je cesta vjerojatno usmjerena na gradine, odnosno na pravocrtnoj verziji na prostor sedla između samih gradina.

U prethodnim odlomcima gradine su opisane kao zasebni arhitektonski sklopovi. Međutim, cesta je svojevrsan dokaz da opisane gradine funkcioniraju i kao krajobrazni kompleks. Komunikacija gradina i polja naglašena je smjerom ceste, ali i generalnom arhitektonskom kompozicijom formalnih elemenata opisanih gradina. Polukružna terasa na Štrkovači usmjerena je na jug, tj. prema polju, a djelomično i na cestu. Jednaka prostorna i kompozicijska usmjerenost terase zamijećena je i na Kruglašu. Upravo stožasti brežuljak s koso odsječnim vrhom, čija je kosina usmjerena na polje, a samim time i na cestu, omogućava navedene prostorne odnose i kompozicijska usmjerenja. Potrebno je naglasiti da se odmah pored Kruglaša nalazi brežuljak stožastog oblika koji je također mogao biti odabran kao mjesto izgradnje struktura. Činjenica da je za lokaciju izgradnje odabran upravo Kruglaš govori u prilog pretpostavci da su prirodne karakteristike tog brežuljka sastavni element izgradnje suhozidne arhitekture upravo na tom mjestu.

Formalni elementi kao što su cesta, terase, gomila itd. sklopljeni u nekakvu krajobraznu ili arhitektonsku cjelinu nisu samo fizička realnost uređenog i kategoriziranog prostora (prvoprostor) ni reprezentacija nekakvog ideala prostora (drugoprostor).⁴⁶ Oni svojim odnosima i materijalnošću omogućuju i konstituiraju kontekst u kojem ljudi aktivno performiraju, reproduciraju i preispituju temeljne vrijednosti koje su otjelovljene u samoj praksi prostora.

Možemo reći da drama kompleksa gradina Štrkovača i Kruglaš započinje cestom. Cesta je izgrađeni objekt u inače prirodnom okruženju. Ona predstavlja snažno naglašeni i formalizirani put koji vodi do gradina. Cijelo vrijeme dok se krećemo po cesti u vidokrugu su nam strukture izgrađene na padinama i vrhovima brežuljaka. Istovremeno terasa na Kruglašu predstavlja akcent na prirodnu mikrotopografiju brežuljka. Brežuljak na kojemu je izgrađena terasa

⁴⁵ Na lokalitetu su provedena zaštitna arheološka istraživanja tijekom 2010. u sklopu izgradnje plinovodnog sustava Like i Dalmacije. Lokalitet je istražen pod nazivom „Ispod gradina Štrkovača i Kruglaš (AB44)“. Istraživanja je provela tvrtka Geoarheo d.o.o. iz Zagreba, pod vodstvom dipl. arheologinje M. Bakić Stojavljević. Istraživanja nisu objavljena osim u vidu kraćeg izvještaja: Igor KULENOVIĆ, Polača – ispod gradina Štrkovača i Kruglaš (AB 44), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 7, 2011., Zagreb, 562 – 564.

⁴⁶ E. SOJA, *Thirdspace*.

koso je odsječen, a kosina je usmjerena prema procesijskom putu. Odnos i pozicioniranje terase na Kruglašu i ceste dodatno stvara efekt da kompleks funkcionira u odnosima ispred i odostraga. Naime, usmjerenje cijelog brežuljka, a potom i terase, čini važnim upravo njihov međusobni odnos jer ono što se nalazi iza Kruglaša postaje nešto što je iza ili odostraga i time odvojeno.

Kompozicijska kulminacija brežuljka Štrkovača naglašena je zaravnjenim prostorom i gomilom što ovakvom sklopu omogućuje da funkcionira jednako bez obzira na točku promatranja. Međutim, čini se da je ova karakteristika ublažena ili čak negirana postavljanjem polukružne terase na južnu stranu brežuljka što cijelu kompoziciju značajno usmjerava prema polju i prema cesti.

Sama arhitektura gradina oblikovana je na način da iskazuje dramatične efekte, što je posebno vidljivo na gradini Kruglaš. Ekspresivnost arhitektonskog sklopa temelji se na kombiniranju struktura ili formalnih elemenata i usmjeravanja kretanja. Put djelomično uklesan u stijenu vodi na ravnu plohu terase što je u izrazitoj suprotnosti s prirodnom padinom brežuljka. Sama terasa oblikovana je na način da usmjerava kretanje po bočnim stranama brežuljka gdje kompozicija kulminira na vrhu brežuljka – na platformi.

Krajolik i arhitektura kompleksa gradina Štrkovača i Kruglaš pomno su oblikovani prostori. Riječ je o izrazito formaliziranom krajoliku gdje se raznim arhitektonskim elementima postižu dojmovi, oblikuje atmosfera i usmjerava kretanje. Kompleks se može opisati i kao postavljanje scene na kojoj terase, putevi i gomila svojim materijalnim karakteristikama, oblikovanjem i međusobnim odnosima postižu brojne dramske efekte. Čini se da je upravo kretanje i pozicioniranje u prostornoj realnosti kompleksa jedan od važnijih motiva ove arhitekture. Izrazito formalizirani i izgrađeni putevi, stupnjevano oblikovanje i kompozicijska usmjerenost struktura upućuju na pomno koreografitiranje kretanja i pozicioniranje tijela u prostoru u kojem ništa nije prepušteno slučaju.

Ovim sklopom uspostavlja se poredak koji na vrlo dramatičan i ekspresivan način oblikuje i utjelovljuje samu praksu sudionika u prostoru. Drugim riječima, postavljen je materijalni okvir koji na razini gotovo uvjetovanog ponašanja uspostavlja primjerene modalitete društvene prakse.

Prema Foucaultu, uspostavljanje subjektiviteta prostorom kao regulatornim elementom počiva na odnosu idealiziranog prostora utopije i življenog ili prakticiranog prostora ili heterotopije.⁴⁷ Sve opisane karakteristike, odnosi i afekti koje proizvodi uređeni prostor gradina predstavlja postavljeni ideal društvenih vrijednosti i odnosa. Međutim, kao što smo vidjeli kod metafore s ogledalom,

⁴⁷ M. FOUCAULT, *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*.

praksa prostora počiva na pozicioniranju sebe u odnosu na idealizirani odraz. Drugim riječima, ideološki poredak uspostavljen samom prostornošću nužno sadržava i moment povratne sprege u smislu preispitivanja vlastite pozicije u postavljenom okviru. Prostor, dakle, ne funkcionira kao „statični element na koji je projicirana društvena realnost“,⁴⁸ već je u samoj definiciji prostora sadržan utopijski idealizam i praksa pozicioniranja u procesu konstituiranja subjektiviteta.

Štrkovača i Kruglaš su monumentalizirani prostori izrazite narativnosti, dramatičnosti i koreografiranosti. Razrađena estetika ovakvih prostora čini ih mjestima snažne refleksije. Drugim riječima, ljudi ovdje ostvaraju kontakt s nadnaravnim, definiraju se društvene pozicije i određuju statusi u društvu i ukroćuje neizvjesnost liminalnih stanja. Međutim, prakticiranje društva nikada nije jednosmjernan proces u smislu da se događa isključivo po postavljenom ideološkom okviru. Upravo takvi trećeprostore mjesta su intenzivnog proživljavanja društvenog sadržaja. U tom smislu religijsko-ceremonijski prostori istovremeno postavljaju okvir i uspostavljaju poredak, ali i stvaraju procjep, otvaraju prostor radikalne otvorenosti, preispitivanja i tumačenja. Mjesta kao što su kompleks gradina Štrkovača i Kruglaš koje svojom dinamičnom prostornošću utjelovljuju određene vrijednosti postaju mjesta gdje je sve moguće, gdje se jedino u nikad dovršenom procesu stvaranja arhitekture odvija održavanje i reificiranje poretka, a istovremeno kritički preispituju stare vrijednosti i stvaraju nove.

GRADINE, PROSTORNOST, HETEROTOPIJA

Formalna analiza kompleksa gradina Kruglaš i Štrkovača pokazuje da one nisu sadržajno prazne. Riječ je o duboko promišljenoj arhitekturi koja svojim formalnim elementima (bedemi, terase, gomila), njihovim međusobnim odnosima i oblikovanjem prostora ostvaruje specifičnu atmosferu i karakter.⁴⁹ Kao takve, gradine su arhitektura u punom smislu te riječi. Arhitektura gradina oblikovana je u skladu s utjelovljenim namjerama, kulturnim predodžbama i povezanim praksama. Ono što je važno naglasiti jest da su kompleks gradina Kruglaš i Štrkovača prije svega arhitektonski i prostorni izraz, prostorni poredak

⁴⁸ Julian THOMAS, *Archaeologies of Place and Landscape*, u: *Archaeological Theory Today*, ur. Ian Hodder, Cambridge, 2001., 165 – 186.

⁴⁹ Mikkel BILLE, Tim Flohr SØRENSEN, *Into the Fog of Architecture*, u: *Elements of Architecture: Assembling Archaeology, Atmosphere and the Performance of Building Spaces*, ur. Mikkel Bille, Tim Flohr Sørensen, New York, 2016., 1 – 30.

oblikovan formalnim elementima i njihovim odnosima. Ova arhitektura u smislu društvene proizvodnje prostora ni na koji način nije arbitrarna, već je rezultat utjelovljenih dispozicija prema određenim oblicima društvenih djelovanja. Drugim riječima, sama prostornost ovih građevina predstavlja materijalizirani izraz ili bolje rečeno materijalnu realnost utjelovljenih vrijednosti zajednica koje su ih gradile.

Problematika prijašnjih interpretacija gradina sadržana je upravo u tome što neposredna materijalnost gradinske arhitekture ni na koji način nije bila uzeta u obzir. Naprotiv, materijalnost gradina je prenesena ili točnije transcendentirana u realnosti narativa u okviru kojih su opisivane, tumačene i vrednovane. U slučaju kulturno-povijesnih interpretacija, gradine su pozicionirane u metafizički svijet esencijaliziranih identiteta gdje predstavljaju samo jedan od elemenata karakteristika materijalne kulture na takav način definiranih analitičkih jedinica. U slučaju procesualističkih interpretacija, gradine su svojevrsan aršin kojim se dokumentira neki proces ili mjeri odmak na nekoj skali, primjerice društvene kompleksnosti. U oba slučaja gradine u svojoj materijalnosti ne predstavljaju predmet proučavanja već se one tretiraju isključivo kao pokazatelj za nešto što je izdvojeno od njihove same materijalne realnosti.

Međutim, društvenost prostora ne može se svesti samo na materijalnu činjenicu njegova postojanja. Prostor je rezultat društvenog procesa proizvodnje, dakle aktivnog sudjelovanja članova društva u prostoru. Foucault je razradom koncepta heterotopije postavio osnove za promišljanje prostora kao elementa koji predstavlja samu praksu konstituiranja naše društvenosti. Jedna od karakteristika takvih konstituirajućih prostora je da su oni svojevrsni protuprostore, da se referiraju i u sebi sadržavaju i kondenziraju sve druge prostore koji u nekom društvu postoje, koji strukturiraju društvo i društvenost. Riječ je o mjestima gdje su svi odnosi u društvu zastupljeni, propitivani i izokrenuti. Ona stoje izvan svih mjesta, a opet imaju jasno određivu lokaciju.

Prostor nije nekakva matematička kategorija koja je mjerljiva i kao takva objektivni element koji izvana oblikuje svijet ljudi.⁵⁰ Naprotiv, prostor je iskustvena kategorija, što znači da je prostor već sadržan u samoj praksi performiranja društva.⁵¹ Drugim riječima, prostor jest društvo i neodvojiv je od njega na način da on ne funkcionira kao neka izdvojena kategorija izvanjska ljudskom iskustvu, već je prostor samo prakticiranje društvenih odnosa.

⁵⁰ J. THOMAS, *Archaeologies of Place and Landscape*; Tim INGOLD, *The Temporality of Landscape*, u: *Interpretative Archaeology: A Reader*, ur: Julian Thomas, London, 2000., 510 – 530.

⁵¹ M. FOUCAULT, *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*.

Društvenost prostora koncipirana na ovakav način omogućuje analizu na tri razine: odnos gradina s cjelokupnim krajolikom, gradine kao krajobrazni kompleks i gradine kao arhitektonski sklop. Problematiku posljednje dvije razine pokušali smo razraditi u prethodnim odlomcima. Konačno, potrebno je reći i nekoliko riječi o gradinama u kontekstu cjelokupnog kulturnog krajolika. Okvirno rečeno, krajolik brončanog i željeznog doba na području istraživanja obuhvaća dva prostorna obrasca. Prvi je prostor gradina, izuzetan po svojim arhitektonskim i krajobraznim karakteristikama. Drugi obrazac predstavljaju prostorne distribucije površinskih nalaza. Jasno je da su ova dva obrasca sušta suprotnost jedan drugom i da bi se prostor gradina mogao postaviti kao protuprostor distribucijama površinskih nalaza. Gradine bi ovdje bile nekakav dominantni prostorni obrazac, a prostor površinskih distribucija marginalan. Ako problematiku postavimo na ovakav način, prostor smo uspostavili kao apsolutnu kategoriju koja egzistira izvan ljudskog iskustva.

Potrebno je uzeti u obzir da heterotopijski prostori po definiciji u sebi sadržavaju kontradikciju. Naime, oni su mjesta gdje se vrijednosti preispituju, relativiziraju i kritiziraju, a istovremeno takvi prostori kondenziraju iskustva drugih prostora ili, drugim riječima, utjelovljuju dominantne vrijednosti u društvu.⁵² Naime, kao što je pokazala Brück za problematiku naseljavanja u ranom brončanom dobu Engleske, veoma je teško razdvajati pojedine vrste lokaliteta prema kriteriju njihove funkcionalnosti u sferama kao što su primjerice ritualno, profano, naseobinsko, proizvodno itd., iz jednostavnog razloga što ljudi u prošlosti nisu nužno kategorizirali prostor na takav način. Štoviše, opisivanje i svrstavanje prostora u ovakve kategorije proizlazi isključivo iz modernističkih poimanja i očekivanja kako bi prostor trebao biti organiziran i kategoriziran.⁵³ Ako ovom još dodamo i heterotopsku perspektivu, tada možemo zaključiti da razni prostori koji egzistiraju u mlađoj prapovijesti na istočnoj jadranskoj obali, bilo da je riječ o monumentalnim građevinama ili efemernim distribucijama površinskih nalaza, predstavljaju istovremeno i kontinuitet i diskontinuitet. Iako su gradine svakako monumentalni akcent u prostoru, a u slučaju kompleksa gradina Štrkovača i Kruglaš riječ je o monumentalnom, ekspresivnom i koreografiranom prostoru, one zasigurno svojom prostornošću kao konstitutivnim elementom uspostavljanja i pregovaranja subjektiviteta nisu pozicionirane izvan uobičajenog, već sa svojom neuobičajenošću sudjeluju u konstituiranju pojma uobičajenosti i primjerenog poretka stvari.

⁵² P. JOHNSON, *The Geographies of Heterotopia*.

⁵³ J. BRÜCK, *What's in a settlement?*, 52 – 75.

ZAKLJUČAK

Prostor se tradicionalno promatra kao apsolutan, što znači da predstavlja nekakvu metafizičku realnost van ljudskog iskustva. Upravo će tzv. „prostorni zaokret“, koji će se u svojim temeljima povezati prvenstveno s autorima kao što su Foucault i Lefebvre, postaviti prostor kao konstitutivni element same društvenosti ljudi.⁵⁴

U arheologiji prostor se uvelike poima u tradicionalnim terminima i gradine u tome nisu izuzetak. Analiza i interpretacija gradina koja je predstavljena u ovom radu temelji se na notornoj činjenici da je riječ o arhitekturi. Iz toga proizlazi nekoliko implikacija. Svaka arhitektura sastoji se od formalnih elemenata koji se na nekakav način sklapaju u cjelinu. Zbog toga je nemoguće govoriti o gradinama kao o nekakvom superordiniranom pojmu koji apsolutno pokriva sve moguće sadržaje.

Kombiniranje formalnih elemenata implicira izraz, a izraz implicira raznolikost. Međutim, arhitektura i prostor koji je njome „omotan“ nisu svedivi na puko nizanje formalnih elemenata. Štoviše, izgradnja i inhabitacija arhitekture zapravo je utjelovljeno djelovanje postavljanja društvenog poretka.

To znači da kad, primjerice, gradimo kuću, mi ne samo da definiramo nekakav prostor i čuvamo se od vanjskih elemenata nego produciramo, reproduciramo i prakticiramo čitav niz kulturnih predodžbi o tome što znači primjeren kontekst za stanovanje, poimanje porodice, društvenih odnosa, društvenih pozicija itd.⁵⁵

Iako arheološki izvori kao izvori spoznaja o prošlosti u sebi sadrže svojevrsna ograničenja, u kontekstu gradina uočljivo je da njihova arhitektura svojim prostornim dispozicijama, međusobnim odnosima formalnih i prirodnih elemenata proizvodi sasvim određene efekte i atmosferu.

U radu je naglašena važnost religije i rituala kao modaliteta produciranja, reproduciranja i održavanja društvenih odnosa u preindustrijskim društvima temeljenim na srodstvu. Time se ne impliciraju poznate modernističke postavke o radikalnom razdvajanju ritualnog i profanog, odnosno da su gradine iz sfere profanog (tvrđave, zbjegovi, promatračnice itd.) repositionirane kao temeljno religijske. Ne, ovdje je riječ o nečem sasvim drugom. Gradine su društveno proizvedeni prostori u kojima su utjelovljene temeljne vrijednosti društva koji taj prostor proizvodi. Nadalje, kompleks gradina Štrkovača i Kruglaš estetski su

⁵⁴ M. FOUCAULT, *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*; H. LEFEBVRE, *The production of space*.

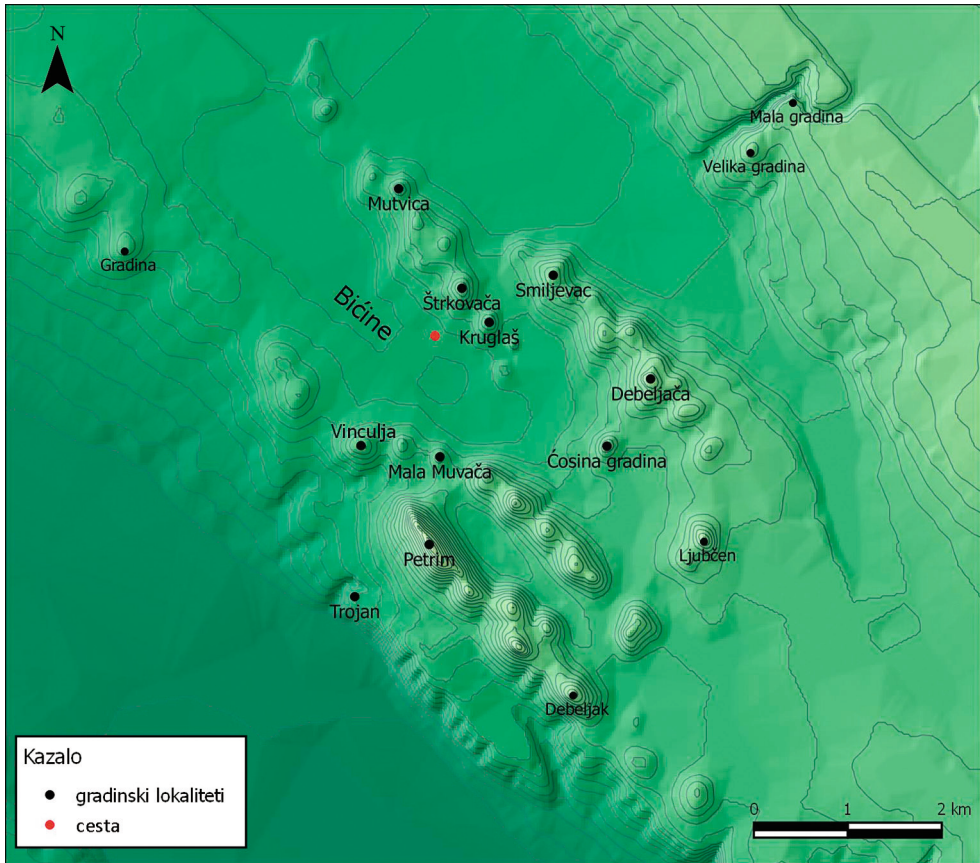
⁵⁵ Linda WILEY DONLEY, *House Power: Swahili Space and Symbolic Markers*, u: *Symbolic and Structural Archaeology*, ur. Ian Hodder, Cambridge, 1982., 63 – 74.

pomno razrađeni prostori i moguće je zamisliti da kao takvi proizvode efekte visoke emotivnosti i involviranosti. Takvi trećeprorstori ili heterotopije imaju karakteristiku da mogu predstavljati arenu u kojoj se sama potka društvenosti raspravlja, preispituje, postavlja, ali i mijenja. Stoga je rasprava o religijskom i profanom sasvim neadekvatna. Prostorom su utjelovljene prakse poimanja i odnosa prema svijetu i prema drugim ljudima. Te prakse informirane su nečim što bi modernistički neprimjereno mogli odrediti kao religijsko. Međutim, naprosto je riječ o tome da ljudi stvaraju kulturne predodžbe o svijetu i na osnovi njih u tom svijetu djeluju.⁵⁶ Točnije, kulturne predodžbe utjelovljene su u samoj praksi življenja u i s prostorom.

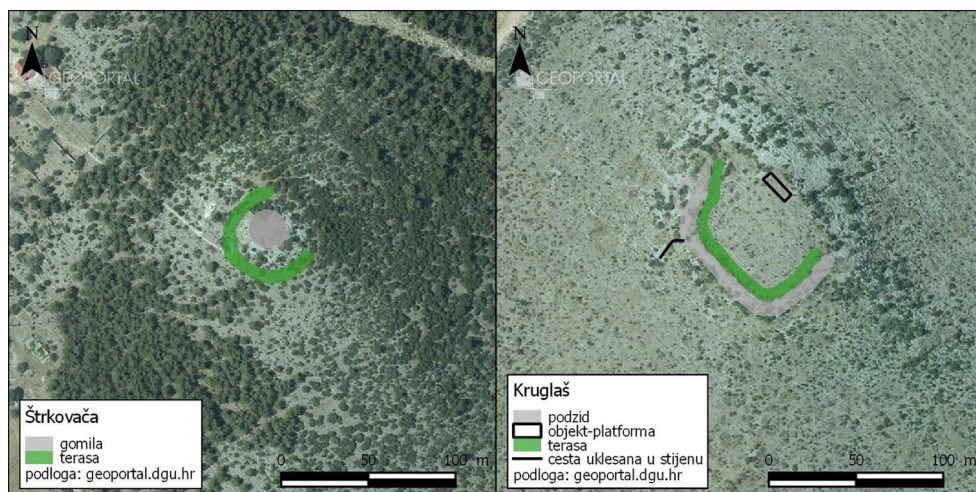
Na kraju je potrebno naglasiti da ovom analizom i raspravom o kompleksu gradina Štrkovača i Kruglaš nije obuhvaćen fenomen arhitekture gradina u cjelini te da ovaj rad nije imao takvu ambiciju. Rasprava o ovom kompleksu ima prvenstveno za cilj repositionirati promišljanja o gradinama u polje društveno proizvedenih prostora. Ono što je opisano u ovom radu na primjeru kompleksa Štrkovača i Kruglaš tek je jedan od modaliteta uspostavljanja prostor/društvenosti u kontekstu sasvim sigurno šireg fenomena naseljavanja i inhabitacije u razdoblju brončanog i željeznog doba istočne obale Jadrana i njegova zaleđa.

⁵⁶ J. BRÜCK, M. GOODMAN, Introduction, 1 – 19.

KARTA 1. Gradinski lokaliteti u neposrednoj okolini Štrkovače i Kruglaša (izradila: N. Kulenović Očelić)

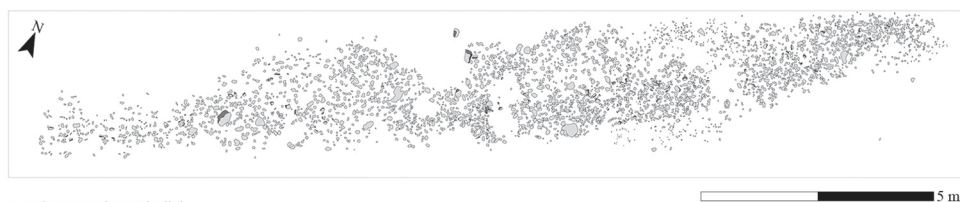

SLIKA 1. Gradine Štrkovača i Kruglaš - skice tlocrta (izradila: N. Kulenović Očelić)

Odvojni plinovod za MRS Biograd

Lokalitet: AB 44: Ispod gradina Kruglaš i Štrkovača

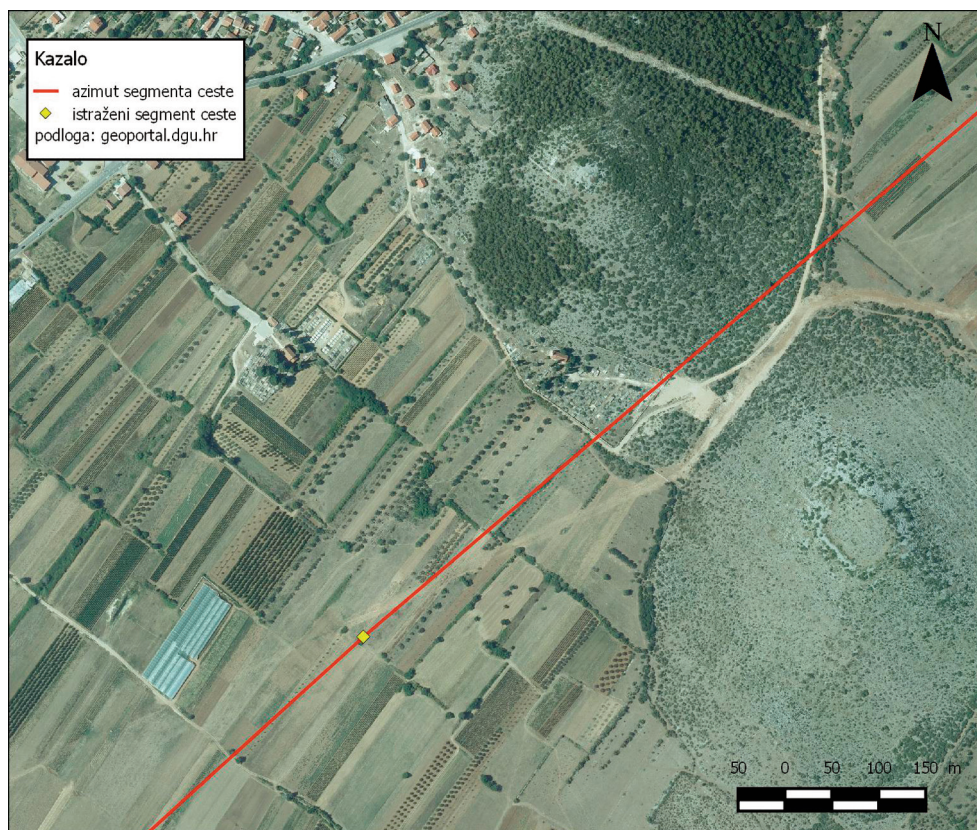
Izradio: Branko Mikušić

SLIKA 2. Tlocrt istraženog segmenta ceste

SLIKA 3. Zračna snimka Kruglaša (na slici dolje) i Štrkovače (na slici gore) s označenom lokacijom istraženog segmenta ceste (crveno) (podloga: foto N. Kulenović Očelić, 2013.; Arhiv AAP, Sveučilište u Ljubljani, Filozofski fakultet, Odjel za arheologiju, Slovenija)

SLIKA 4. Idealna rekonstrukcija smjera ceste (izradila N. Kulenović Očelić)

Igor KULENOVIĆ

SPACE AS SOCIAL PRACTICE: HILLFORTS AND HETEROTOPIA

SUMMARY

The paper discusses the concepts of space and architecture in the context of Eastern-Adriatic Bronze and Iron Age. Hillforts are traditionally viewed either as a material trait defining the content of an archaeological culture or as a measure for determining or evaluating some other processes, such as social complexity. In this paper, an attempt has been made to study hillforts in their immediate materiality, i.e. what they as architecture literally do in relation to the environment, the cultural landscape, and people who are benefactors of these spaces. The space is defined through two related theoretical concepts: heterotopia and thirdspace, meaning that space is an active and constitutive element in producing, creating and negotiating the sociality. The Štrkovača and Kruglaš hillforts complex was used as a case study to demonstrate that architecture is a social product, which actively participates in the constitution of subjectivity.

The methodology included a formal analysis of architectural forms and their relations. First, the formal elements constituting this architecture have been determined, followed by the analysis of relations and effects these relations engender. Such places are socially produced spaces where the basic values of society are embodied, produced by the space itself.

These procedures have hopefully demonstrated that the Štrkovača and Kruglaš hillforts complex is an aesthetically, architecturally and choreographically carefully designed space. We can easily imagine how they might have produced high emotional effects and a sense of personal involvement. These spaces are heterotopias or thirdspaces by definition. They contain in themselves the dynamics, theatrics and emotionality enabling them to actually be the spaces where the very fabric of society is negotiated, questioned and ordered, as well as altered.

Keywords: hillfort; heterotopia, thirdspace; Bronze and Iron Age; Eastern Adriatic coast; architecture; space.